

Dino Numerato¹

Pomiędzy polityką a obywatelskim zaangażowaniem. Studium przypadku kibicowskiego trustu Bohemians Praga 1905

Czeski klub piłkarski Bohemians Praga zyskał sławę głównie dzięki piłkarzowi Antonínowi Panence i jego zwycięskim rzucie karnym w finale Mistrzostw Europy w 1976 roku. Mniej znany jest kibicowski trust Družstvo fanoušků Bohemians (DFB). Został on ufundowany w marcu 2005 roku i umożliwił uchronienie klubu przed bankructwem po latach finansowej niegospodarności. Od tego czasu przedstawiciele DFB są zaangażowani w liczne dyskusje na temat tożsamości klubu oraz przenosin jego siedziby z tradycyjnego miejsca, jakim jest stadion Ďolíček. Staraniom kibiców towarzyszyła wspólna inicjatywa zawiązana z fanami lokalnego rywala – Slavii Praga – stworzenia ruchu politycznego, który wystartował z sukcesem w lokalnych wyborach.

Przez skupienie na heterogenicznej scenie kibicowskiej klubu Bohemians Praga 1905 poniższe studium przypadku dostarcza empirycznie ukonstytuowanej wiedzy na temat zaangażowania kibiców w zarządzanie klubem w następujących wymiarach: wsparcia materialnego, kulturowych reprezentacji, zaangażowania emocjonalnego, sieci społecznych, polityki czy prawniczych ekspertyz. Rozważając różnorodne elementy zaangażowania kibiców, wzięto pod uwagę następujące pytania badawcze: jaka jest rola DFB w kwestii zarządzania klubem? Jaki jest wpływ jego aktywności w tej materii? Dane, które wspierają analizę pochodzą zarówno ze źródeł wtórnych, jak i pierwotnych. Po pierwsze, przeprowadzono 10 częściowo ustrukturyzowanych wywiadów z kibicami i przedstawicielami klubu. Po drugie, przeprowadzono 5 obserwacji nieuczestniczących podczas społecznych zgromadzeń, spotkań w samorządzie lokalnym, imprez organizowanych przez klub oraz meczów piłkarskich. Po trzecie, badanie zostało uzupełnione analizą treści artykułów prasowych, e-zinów, blogów i internetowych dyskusji².

¹ Uniwersytet Karola w Pradze; dino.numerato@fsv.cuni.cz.

² Artykuł powstał jako część projektu „Football fandom, reflexivity and social change” (FAN-SREF), finansowanego przez program Komisji Europejskiej pt. Marie Curie Fellowship, FP7-PEOPLE-2012-IEF. Autor dziękuje Davidowi Sterchele oraz Richardowi Giulianottiemu za ich cenne komentarze do pierwszej wersji tekstu.

Słowa kluczowe: zaangażowanie kibiców, aktywizm, trust kibicowski, Czeska Republika, piłka nożna

Between civic engagement and politics:
A case study of Bohemians Prague 1905 Supporters' Trust

The traditional Czech football club the Bohemians Prague has become famous mainly due to Antonin Panenka and his victorious penalty kick in the finals of the European Championship in 1976. Less is known of the club's Supporters Trust Družstvo fanoušků Bohemians (DFB). The DFB was founded in March 2005 and saved the club from bankruptcy after several periods of financial mismanagement. Since then, the DFB's representatives have been involved in numerous legal disputes over the club's traditional identity and in opposition to the proposed relocation away from the traditional Ďolíček stadium. This effort has been accompanied by the joint initiative, along with the fans of their main local rivals, Slavia Prague, to found a political movement which was successful in the last municipal elections. By focusing on the heterogeneous supporters' scene of the Bohemians Prague 1905, this case study provides an empirically informed understanding of supporters' engagement in club governance in the following intertwined areas: financial support, cultural representations, emotional involvement, social networks, politics, and legal expertise. Considering the different levels of Bohemians supporters' involvement, the following questions are raised: What is the role of the DFB in relation to club governance? What is the impact of these activities on club governance? The data that underpins the analysis is drawn from a variety of primary and secondary sources available online and offline. Firstly, 10 semi-structured interviews with supporters and football clubs' officials have been carried out. Secondly, 5 non-participant observations during social gathering, municipal council meetings, club events and football matches have been carried out. Thirdly, the research is further informed by a documentary analysis of newspaper articles, e-zines, blogs, internet discussions and websites.

Key words: fans engagement, activism, supporters' trust, Czech Republic, football

Wstęp

Na meczu otwierającym rozgrywki trzeciej ligi z drużyną Slavii Praga B było 7500 osób. Chociaż przegraliśmy 1:0, nikt nie wyszedł ze stadionu przed końcem meczu. Wszyscy stali i śpiewali „żyj długo Bohemka”. Myśląc o tamtych chwilach, mam ciągle gęsią skórkę. Wielu z nas miało łzy w oczach. Pół roku wcześniej, nikt nie mógłby uwierzyć, że coś takiego kiedykolwiek się zdarzy.

Fragment wywiadu z członkiem-założycielem DFB z 14 lipca 2014 roku

Zacytowane słowa opisują atmosferę podczas meczu rozgrywanego w czeskiej III lidze pomiędzy Bohemians Praga i Slavią Praga B dnia 7 sierpnia 2005 roku. Przed tym meczem przedstawiciele kibiców wsparli klub czekiem na 280 tys. ko-

ron czeskich (około 102 tys. euro). Kwota ta została zebrana przez kibiców w celu spłacenia wszystkich finansowych zobowiązań klubu. Dzięki skutecznej zbiórce oraz negocjacjom z wierzycielami kibicom udało się oddalić zagrożenie rozwiązania zasłużonego czeskiego klubu w roku setnej rocznicy jego powstania. Zagrożenie to wynikało z powodu finansowych należności powstałych wskutek złego zarządzania i innych nieprawidłowości. Klub stał się niewypłacalny i relegowany z drugiej do trzeciej klasy rozgrywek. Przekazanie czeku odbyło się zaledwie sześć miesięcy po symbolicznym pogrzebie, który fani Bohemians zorganizowali z okazji zimowego turnieju „Tipsport Cup”, aby pożegnać swój ukochany klub („nie widzieli już światła na końcu tunelu”, zob. Pivoda, Bohemians 1905, 2007: 104).

Spontaniczna inicjatywa nazwana „SOS Klokan” (SOS Kangur), nawiązująca do tradycyjnego logo klubu, szybko przekształciła się w bardziej formalne kroki i skutkowała powstaniem kibicowskiego trustu lub, mówiąc bardziej konkretnie, kooperatywą zwaną Družstvo fanoušků Bohemians (dalej: DFB). Powstanie DFB było nie tylko decydujące w kwestii pokrycia wszystkich długów klubu i utrzymania go przy życiu. Oprócz tego kibicowska inicjatywa pozwoliła odpowiedzieć na dwa istotne wyzwania: przeniesienia klubu z tradycyjnego miejsca, jakim był stadion Ďolíček, oraz legalnego używania nazwy Bohemians i klubowego logo. Działania nakierowane na te kwestie były wspierane za pomocą wielu strategii i taktyk, które rozciągają się od kontestacyjnych aktywności aż do mainstreamowej polityki.

Historia kibiców, którzy ratują swój klub z finansowych problemów, nie jest niczym nowym. Wiele podobnych przypadków udokumentowano w Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, a ostatnio również we Włoszech i Francji. Jednakże opracowania akademickie na temat zaangażowania kibiców pojawiały się raczej rzadko (Welford i in. 2015), dostarczając czasami opisów dokonywanych przez inside-rów, którym brakuje zdystansowania (Martin 2007). Ponadto studia publikowane w języku angielskim skupiają się przede wszystkim na brytyjskich przypadkach. Wśród pozytywnych aspektów kibicowskiego zaangażowania identyfikowano: zbieranie środków, również w sytuacji wyjątkowej (Hamil i in. 2000; Ward, Scanlon, Hines 2013), budowanie i utrzymywanie relacji z lokalnymi władzami (Lomax 2000; Barber, Williams 2002; Burnham 2007) czy dostarczanie racjonalnej i pozytywnej superwizji w zarządzaniu klubem (Culture, Media and Sport Committee, 2011; Supporters Direct Europe, 2012). Nie zawsze jednak wspomina się o obszarach obejmujących ograniczony wpływ, jaki fani mają w procesach decyzyjnych i zarządzaniu klubem (Cleland 2010; Hamil i in. 2000; Millward 2012; Brown 2007; Kelly i in. 2012). Ograniczony wpływ kibicowskich trustów tłumaczy się między innymi przez kwestionowaną legitymizację spowodowaną niskim kapitałem społeczno-ekonomicznym, czynnikami demograficznymi, płciowymi lub edukacyjnymi zarządów trusów (Malcolm 2000; Martin 2007; Nash 2001) oraz przez relatywną większość – i dlatego znaczącą – pasywnych kibiców (Cleland, Dixon 2015). Co więcej, z perspektywy krytycznej ekonomii politycznej, potencjał kibicowskich trustów do działania w charakterze wspólnotowego zasobu

może być podważany z powodu strategicznej inkorporacji i włączania trustów w struktury klubów piłkarskich i neoliberalnej polityki (Kennedy D., Kennedy P. 2007; Kennedy 2012).

W świetle tych danych, koncentrując się na geograficznie niezbadanej sferze kibicowskiego trustu w pół-peryferyjnej kulturze futbolu Republiki Czeskiej, poniższy artykuł analizuje krytycznie główne aspekty społeczno-kulturowe zaangażowania fanów, źródła jego legitymizacji i wpływ na zarządzanie klubów. Historia Bohemians Praga 1905 może empirycznie wzbogacić wiedzę badaczy tej tematyki w dwojnasób: po pierwsze, poprzez zapewnienie wglądu w rzadko badaną enklawę pół-peryferyjnej kultury piłkarskiej, w której kibicowski trust nie jest ufundowany po to, aby kontestować hiper utowarowioną kulturę futbolu; i po drugie, przez analizowanie zaangażowania kibiców w kontekście politycznym.

Dane, które wspomagają analizę, pochodzą ze źródeł wtórnych i pierwotnych, dostępnych zarówno online, jak i offline. Po pierwsze, są to częściowo ustrukturyzowane wywiady z kibicami i pracownikami Bohemians. Po drugie, wykorzystano obserwację nieuczestniczącą w czasie zgromadzeń społecznych, zebrań w lokalach samorządu lokalnego oraz na meczach piłkarskich. I po trzecie, badania były wspierane analizą dokumentacyjną artykułów w gazetach, e-zinach, blogach, internetowych stronach i forach.

Historia Bohemians Praga w pigułce: fakty i kamienie milowe

Obecnie DFB liczy 2066 członków³, chociaż tylko niewielka część z nich jest aktywna. Trust posiada także 12,38% akcji klubu. DFB jest zawsze reprezentowane w radzie nadzorczej, chociaż nie gwarantuje mu tego statut Bohemians Praga 1905. Niektórzy pracownicy klubu są również członkami trustu, wiceprzewodniczący departamentu wykonawczego jest członkiem DFB. Niezależnie od mniejszościowego zaangażowania finansowanego DFB oraz braku formalnie zagwarantowanych praw, wspólnota fanów ma istotny dostęp do zarządzania klubem. Dyrektor generalny klubu skonstatował obecną sytuację jako „zinstytucjonalizowaną formę wpływu kibiców na zarządzanie klubem”⁴.

Zaangażowanie fanów w Bohemians Praga 1905 wyraźnie spadło od czasów uratowania klubu w 2005 roku, w ostatnim czasie jednak przeniosło się na poziom ponad „zajmowanie się sprawami wyjazdów i bezpieczeństwa”, jak zasugerowano w raporcie Supporters Direct opracowanym na podstawie wywiadów ze stycznia i lutego 2008 (2009: 39). Od tego czasu DFB wszedł w nową fazę – choć

³ Wśród członków znajduje się także czeski klub FK SIAD Most, fan klub jednego z rywali z Pragi, fan klub Viktorii Žižkov. Do DFB wstąpili także członkowie z Niemiec, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych, Danii i Austrii (Virtuální Ďolíček 2014).

⁴ Wszystkie cytaty bez podanego źródła pochodzą z wywiadów przeprowadzonych przez Autora artykułu – R.K.

mniej intensywną w porównaniu do okresu ratowania klubu – związaną z ochroną tradycyjnego „domu”, jakim jest stadion Ďolíček.

Od początku istnienia DFB jego władze stały przed zagrożeniem nie tylko finansowym, ale i uznania legalności. Kwestionowano prawa do użycia nazwy Bohemians i tradycyjnego logo z kangurem. Kwestie te odnoszą się do warunków, pod wpływem których klub został uratowany. Okres sejsmicznych wstrząsów otaczających administrację FC Bohemians Praga w 2005 roku poskutkowało pojawieniem się trzech równoległych klubów Bohemians⁵. Fani zgromadzeni w DFB nie stali się od razu akcjonariuszami w klubie, ale najpierw użyli innego klubu, AFK Vršovice, jako narzędzia do wskrzeszenia Bohemians Praga 1905. AFK Vršovice to nazwa klubu z roku 1905, którą zmieniono na Bohemians w roku 1927⁶. AFK Vršovice był ponownie utworzony w 2005 roku przez dwóch fanów Bohemians, którzy przejęli prawa i należności od bankrutującego powiernika. AFK Vršovice i DFB podpisały memorandum o kooperacji, a Czeski Związek Piłkarski (FAČR) uznał AFK Vršovice jako następcę FC Bohemians Praga w maju 2005 roku. Miesiąc później AFK Vršovice zostało przemianowane na Bohemians Praga 1905 (Bofor b.m.r.).

Dodatkowo, dwa inne kluby rościły sobie prawo do bycia legalnymi spadkobiercami Bohemians. Pierwszym z nich był FC Bohemians Praga, relikwiarz starego Bohemians, który stał się bankrutem. Przedstawiciele tego klubu przyznali sobie prawo do udziałów i należności księgowych oraz kontestowali na drodze sądowej sposób, w jaki prawa zostały przekazane AFK Vršovice. Zadłużony klub rozpoczął rozgrywki w lokalnej, niższej lidze w 2009 roku, jednak stopniowo zniknął z piłkarskiej mapy Czech. Komitet wykonawczy FAČR zdecydował o odebraniu członkostwa w federacji narodowej klubowi FC Bohemians w związku z jego niewypłacalnością (ČTK 2012). Drugi klub to FK Bohemians założony przez przedsiębiorcę Karela Kapra, który kupił mały klub z przedmieść stolicy – FC Střížkov Praha 9. Wypożyczył logo z kangurem od TJ Bohemians Praga, zrzeszenia sportowego, którego zarząd działał niezależnie od sekcji piłki nożnej i prowadził inne sportowe sekcje pod nazwą Bohemians. Po wydzierżawieniu logo FC Střížkov Praha 9 zmienił nazwę na FK Bohemians Praga. Wskutek decyzji sądu (w kilku instancjach) w styczniu 2013 roku komitet wykonawczy FAČR zakazał temu klubowi używania w nazwie określenia Bohemians. Aż do teraz władze klubu nie wprowadziły decyzji władz piłkarskich w życie, a FK Bohemians występuje w trzeciej lidze

⁵ Egzystencja trzech klubów Bohemians była symptomatyczna dla ery finansowej i prawnej niepewności w postkomunistycznej Republice Czeskiej, co miało swój oddźwięk w piłce nożnej (Duke 2011).

⁶ Nazwę zmieniono po tournée w Australii w 1927 roku. Przed powrotem do Czechosłowacji przedstawiciele klubu zostali obdarowani dwoma żywymi kangurami. Od tej chwili zdjęcie kangura pojawia się w logo klubu. Zatrzymano również nazwę Bohemians, którą wykorzystano dla celów tournée, podkreślając, że klub reprezentuje czeski futbol. Tytułem uzupełnienia należy dodać, że również nazwa AFK Vršovice nie jest oryginalną nazwą, przed nią klub nazywał się SK Kotva Vršovice (Pivoda, Bohemians 1905, 2007).

czeskiej. W maju 2015 roku, po apelacji i wyroku Miejskiego Sądu w Pradze, FK Bohemians wciąż może używać nazwy klubu.

Praktyczne implikacje tej walki są dobrze widoczne w przypadku transferu wcześniejszego piłkarza Bohemians, Jana Morávka do Schalke 04 w marcu 2009 roku (kwota transferu 2,25 mln euro)⁷. Bohemians Praga 1905 przyjął zaliczkę za ten transfer, przekonując o posiadaniu legalnie zweryfikowanych praw do tego kroku. Jednakże, kilka lat po transferze, niemiecki klub wstrzymał wypłatę reszty należności, ponieważ jego reprezentanci nie wiedzieli, do którego klubu powinna ona wpłynąć (Mádl 2014). Długi i zniuansowany proces dotyczący legalnego dziedzictwa Bohemians został częściowo rozwiązany w listopadzie 2013 roku, kiedy to Komitet Wykonawczy FAČR zdecydował nabyć od FC Bohemians Praga udziały i księgowo należności, a także przypisać je Bohemians Praga 1905. Kwota, jaka stała za tą transakcją, pozostaje oficjalnie nieznana.

Obok starań w związku z finansową i legalną stroną egzystencji klubu kibice podjęli wysiłki, by zachować tradycyjny stadion Bohemians, Ďolíček. Jego historia jest datowana na rok 1932. Cel akcji „Zachować Ďolíček” został ujęty w programie DFB z roku 2005: „Bohemians musi grać mecze ligowe na Ďolíček” (Bofor 2014a). Celem kampanii jest uniemożliwienie wyburzenia stadionu i jego użycia dla celów korporacyjnych, co sugerowali większościowi właściciele stadionu, zarówno ci, którzy kontrolują go bezpośrednio, jak i ci, którzy robią to za pomocą spółek-pośredników, np. Bohemians Real S.A. lub CTY (Bofor 2014b).

Sentyment do stadionu jest wyraziście oddany przez wielki napis namalowany na trybunie „Nie oddamy Ďolíček. Ďolíček, więcej niż stadion” oraz baner „Každé Město má svůj vlastní symbol”, zaprezentowany w czasie marszu na derbowy mecz ze Slavią Praga 5 kwietnia 2010 roku. Baner zestawiał Ďolíček ze Statuą Wolności, Wieżą w Pizie, Big Benem i Wieżą Eiffla. Kibice zorganizowali protesty po decyzji władz klubu o wyprowadzce z Ďolíček na Stadion Eden lokalnego rywala, Slavii Praga w sezonie 2010/2011⁸. Po bezskutecznym użyciu najróżniejszych strategii i taktyk (protesty, bojkoty, manifestacje, banery, mniej lub bardziej sformalizowane uczestnictwo w procesie podejmowania decyzji w klubie) kibice zdecydowali o próbie zachowania stadionu poprzez zawiązanie ruchu politycznego „Desítka pro domáci” (DPD)⁹.

⁷ Kwota ta w przybliżeniu odpowiada rocznemu budżetowi Bohemians Praga 1905.

⁸ Setki kibiców odmówiło uczestniczenia w meczach na stadionie historycznego rywala. Jednakże ta radykalna decyzja DFB nie spotkała się z aprobatą większości kibiców Bohemians. Niektórzy z nich nie postrzegali stadionu Ďolíček jako jedyne i unikatowe miejsca do rozgrywania meczów Bohemians. Niektórzy obserwatorzy stwierdzili, że decyzja o rozgrywaniu spotkań na Stadionie Eden w sezonie 2009/2010 włożyła „nóż w jednoś Bohemians” (Bofor 2014a).

⁹ Nazwa ruchu może być dosłownie tłumaczona jako „Dziesiątka dla drużyny gospodarzy”. Określenie to konotuje dwa znaczenia. Termin „Desítka” znaczy „dziesięć” i jest używany w kolokwialnym języku piłkarskim jako określenie rzutu karnego. W tym sensie dziesięć oznacza rzut karny dla drużyny gospodarzy. Numer dziesięć jest również związany ze specyficznym regionem Pragi – dzielnica Praga 10 – w której stadion Bohemians Praga jest usytuowany i gdzie ruch polityczny przechodzi w politykę miejsca.

Kibice postanowili walczyć politycznie o stadion, uczestnicząc w lokalnych wyborach, a w przypadku sukcesu chcieli przekonać władze dzielnicy Praga 10 do nabycia stadionu i uniknięcia tym samym jego wyburzenia. Ruch polityczny związano wspólnie z kibicami Slavii Praga. Stadion Slavii – Eden – jest usytuowany zaledwie dwa przystanki tramwajem od stadionu Ďolíček. Są dwa powody, które połączyły kibiców Slavii i Bohemians. Pierwszy – kibicowska solidarność, która przekracza rywalizację międzyklubową i szanuje prawo kibiców do ich własnego stadionu; drugi – niechęć fanów Slavii do dzielenia własnego stadionu z ich największym „wrogiem” i tradycyjnym rywalem, równocześnie niechęć fanów Bohemians do występowania na Stadionie Eden.

Ruch fanów odniósł sukces w wyborach lokalnych w 2010 roku, w których zyskał 7,88% głosów, a w konsekwencji trzy miejsca w miejskiej radzie. Symbolicznym krokiem, jaki fani poczynili, była zmiana nazwy przystanku tramwajowego obok stadionu na „Ďolíček” (Hrábek 2012). Podczas czteroletniego zaangażowania w politykę kibicom udało się uczynić kwestię stadionu głównym politycznym tematem. Samorząd dzielnicy zdecydował się ostatecznie na nabycie stadionu z rąk jego dotychczasowych właścicieli poprzez zamianę stadionu na pobliską przestrzeń parkingową i dopłacenie różnicy w wartości obu nieruchomości. Ponieważ jednak transakcja przekroczyła zdefiniowane finansowe limity, wymiana musiała być zaakceptowana przez Urząd Miasta w Pradze. Polityczne animozje i rywalizacja zarówno w dzielnicy Praga 10, jak i w Urzędzie Miasta uniemożliwiły skuteczną realizację umowy. Urząd nie był przeciwny temu, aby stadion stał się własnością miasta, sugerowano raczej bezpośredni zakup niż wymianę. To rozwiązanie zostało odrzucone przez większość właścicieli stadionu, którzy we wrażliwym politycznie okresie lokalnych wyborów w roku 2014 zagrozili sprzedażą stadionu w wypadku rezygnacji z wymiany (Mádl 2012). Kibice Bohemians i Slavii bez sukcesów startowali w wyborach w październiku 2014 pod hasłem „Druha polova”; tym samym przyszłość stadionu pozostaje niepewna.

DFB i społeczno-kulturowe aspekty kibicowania

DFB dostarcza klubowi istotnej pomocy w takich kwestiach jak: materialne i finansowe wsparcie, wiedza i ekspertyza, kreatywność i idee, wspólnotowe zaangażowanie i sieci społeczne. Po pierwsze, DFB wspiera klub materialnie, poprzez siłę roboczą i finansowy wkład będący w dyspozycji organizacji. Takie wsparcie wzmacnia społeczne więzi istniejące pomiędzy kibicami. W sensie materialnym trust organizuje dni wolontariatu, podczas których dba o utrzymanie stadionu i jego otoczenia. Obecny prezes zarządu wspomina pracę oddolną podczas sezonu, w którym klub tymczasowo przeniósł się na stadion Slavii Praga: „Pierwsza wolontariacka praca była prawie nielegalna, ponieważ musieliśmy się wspinać po płocie, by dostać się na stadion Ďolíček”. Fani pomagali wycinać topole rosnące nieopodal boiska, zainstalowali drut kolczasty naokoło stadionu, by uniemoż-

liwić nielegalne wejście, a także brali udział w takich zadaniach jak malowanie i sprząatanie.

Jeżeli chodzi o finansowy wkład, to kibice organizowali zbiórki pieniędzy przy różnych okazjach, także po odratowaniu klubu. DFB zainicjowało kampanie wzmacniające równowagę finansową Bohemians Praga 1905. Szczególnie dwie inicjatywy są godne przywołania. DFB wprowadziło skromną opłatę za zwrotne plastikowe kubki służące do sprzedaży piwa podczas meczów. Opłatę można było odzyskać po zwrocie kubka, ewentualnie przekazać na rzecz klubu, wrzucając kubek do specjalnego pojemnika. Po roku takiej inicjatywy zgromadzono prawie 200 tys. czeskich koron (Bofor 2014c). Jako część innej kampanii „Každa korona rozgrzewa”, DFB pomogło zebrać prawie milion koron, by sfinansować system podgrzewanej murawy. Warto wspomnieć, że zdolności w zbieraniu funduszy stymulowały władze klubu do takich nierealistycznych życzeń jak prośby, by kibice zaciągali kredyty na rzecz klubowych inwestycji. Taka sugestia była jednogłośnie odrzucona przez kibiców, którzy postrzegali ją jako zbyt ryzykowną i przekraczającą granice ich pomocy. Jak wspomina jeden z członków kierownictwa trustu: „Nie możemy wziąć dziesięciomilionowej pożyczki na cztery lata. To jest po prostu nierealne”.

Po drugie, kibice żywo wspierają klub w zakresie wiedzy i ekspertyzy. Jak ironicznie zauważa jeden z członków zarządu DFB: „Oprócz mnie, wszyscy w zarządzie są bystrzy. Jestem tu tylko hydraulikiem”. Nawet powierzchowny ogląd formalnego stylu kampanii sugeruje, że zaangażowanie kibiców cechuje się profesjonalizmem. Od 2005 roku zarząd DFB zmieniał się trzykrotnie, a w jego skład wchodził politycy, prawnicy, adwokaci, informatycy, przedsiębiorcy, menadżerowie, dziennikarze, specjaliści od marketingu i PR-u. Wiedza z zakresu marketingu i IT była kluczowa w promowaniu specyficznych kampanii, służyła jako ekspertyza dla dziennikarzy. Ekspertcy są postrzegani jako osoby klarujące i kierujące ideami artykułowanymi przez szerszą wspólnotę fanów. Jak potwierdza obecny członek zarządu, organizacja „może korzystać z bezpłatnej prawnej pomocy”.

Po trzecie, DFB nieustannie dostarcza wsparcia w zakresie symbolicznym, społecznym i emocjonalnym, co cementuje „rodzinę Bohemians”. Intensywność wspólnotowej atmosfery w czasach, gdy klub był ratowany, dobrze ilustruje następujący komentarz organizatora DFB: „Porównałbym tę atmosferę tylko do atmosfery listopada 1989 po antykomunistycznym pucz, kiedy jedność ludzi i nadziei na niezakłamanie jutro była tak silna, że ludzie byli dla siebie dobrzy, przyjacielscy. (...) Oczywiście to nie trwało zbyt długo...”. Ostatnia część wypowiedzi sugeruje również, że nie można idealizować atmosfery spójności i że jedność szła w parze z poważną groźbą zniknięcia klubu w tamtym czasie. Pomimo słabnącego ducha wspólnoty, zaangażowanie fanów jest wciąż dość silne nie tylko w Czechach, ale również w szerszym europejskim kontekście. Fani organizują również koncerty ze zbiórką środków, jubileuszowe mecze, świąteczne kolacje i przyjęcia.

Symboliczne inicjatywy DFB są uzupełniane przez innych fanów niebędących członkami trustu. Ten ostatni ich jednak wspiera. Dobrze obrazuje to inicjaty-

wa zatytułowana „Bohemians Tour Australia 2014” – to tournée zorganizowane przez fana Bohemians, który chciał przypomnieć korzenie klubu i jego historyczne związki z Australią. Podobnie, powrót do przeszłości jest reprezentowany przez udany projekt internetowy „W drodze po mistrzostwo kraju”, zainaugurowany na trzydziestolecie Mistrzostwa Czechosłowacji. Projekt umożliwił fanom przypomnienie sezonu 1982/1983, najlepszego w dotychczasowej historii klubu. Artykuły w gazetach, fotografie, filmy, komentarze piłkarzy umieszczano w sieci, by przypomnieć wszystkie spotkania grane przez Bohemians w mistrzostwach kraju, Pucharze Czechosłowacji oraz Pucharze UEFA.

Po czwarte, kibice Bohemians pozostają znaczącym źródłem kreatywnych pomysłów. DFB stworzyło mobilny fan shop, który podróżuje z fanami na mecze wyjazdowe, ma także głos w sprawach merchandisingu oraz funkcjonuje jako rodzaj fan klubu. Utrzymuje również relacje z byłymi piłkarzami klubu. Oprócz tego kibice prowadzą kampanię promującą współpracę z klubami piłkarskimi w Europie, które mają te same barwy, co Bohemians 1905 – zielone i białe. List wysłany do kilku klubów w styczniu 2014 roku spotkał się z niespodziewanie pozytywną reakcją i zapowiedzią współpracy ze strony litewskiego klubu Žalgiris Wilno¹⁰. Dzień po wysłaniu listu Žalgiris zaoferował bezpłatne wypożyczenie dwóch litewskich graczy, reprezentantów kraju, na rundę wiosenną, która miała zadecydować o utrzymaniu Bohemians w lidze.

Po piąte, sprawność działania DFB wynika także z dobrze ukształtowanych sieci społecznych: zarówno pomiędzy fanami Bohemians, jak i poza nimi. W czasie ustanawiania swych ram organizacyjnych, DFB wymagał odpowiedniego poziomu wiarygodności, co nie było łatwe, zważywszy na ogólną niechęć wywołaną wcześniejszymi negatywnymi doświadczeniami w zarządzaniu czeskim futbolem. „Musieliśmy przezwyciężyć początkowy brak zaufania, decydująca była totalna otwartość”, wspomina jeden z założycieli DFB, który wyszczególnia również, że: „musieliśmy radzić sobie z faktem, iż byliśmy nieufni do wszystkich tych rzekomych ratowników Bohemians”. Ten poziom niepewności, poczucie braku zaufania oraz reakcje na nie dokumentuje zakładka FAQ¹¹ na stronie internetowej DFB. Jednym z najczęściej zadawanych pytań pojawiających się na stronie było: „Czy to nie jest kolejny tunel?”¹².

Wewnętrzna sieć społeczna odegrała istotną rolę w mobilizacji DFB. Jak wyjaśnia założyciel trustu, zarówno prawnik czy telewizyjny komentator piłkarski, ale również osoba z bębniem na stadionie „wie, jak radzić sobie z tymi, którzy są na sektorze dopingującym oraz potrafi angażować tych, którzy mogą być użyteczni

¹⁰ Klub ten był zainspirowany przypadkiem Bohemians Praga 1905 i zaangażowaniem fanów w sytuacji bankructwa.

¹¹ (ang. *Frequently Asked Questions* – zbiór bardzo często zadawanych pytań i odpowiedzi na nie dla użytkowników danego serwisu – przyp. tłum.).

¹² Określenie „tunel” jest metaforą używaną w debacie publicznej w Czechach. Opisuje on nielegalny proces, w którym pieniądze są w sposób niezauważony transferowane z publicznych źródeł w prywatne ręce.

w prozaicznych sprawach, takich jak dostarczanie przesylek czy ustne tłumaczenie informacji”. Choć w szeregach organizacji znajdują się eksperci wywodzący się z klasy średniej, DFB nie jest ekskluzywną, elitarną grupą. Ogólnie rzecz biorąc, łączenie wszystkich grup na kibicowskiej scenie Bohemians Praga 1905 było kluczowe dla podkreślenia rozpoznawalności działań oraz zwiększenia mobilizacji przy wielu okazjach, takich jak planowana relokacja stadionu, symbolicznie istotne zmagania z innymi klubami, które miały w nazwie „Bohemians”, czy głosowania w radzie miejskiej. Jednakże, pomimo widocznej skuteczności funkcjonujących sieci społecznych, władze DFB wciąż widzą potrzebę poprawy komunikacji, zarówno w ramach trustu, jak i w szerszej bazie kibiców (Bofor 2014d).

Oprócz wewnętrznych sieci społecznych, DFB dysponuje znaczącą siecią relacji ze światem zewnętrznym, które wspierają kontakty podtrzymywane przez zarząd klubu. Wywiady z kilkoma różnymi członkami DFB sugerują, że te relacje nie tylko odnoszą się do władz piłkarskich, ale i mass mediów, sektora biznesu, sił bezpieczeństwa i polityki. Władze DFB w sposób aktywny poszukują możliwości budowania zewnętrznych kontaktów na drodze lobbingu i negocjacji. Jak tłumaczy jeden z członków trustu, odnosząc się do jego korzeni: „Sumiennie obszedłem wszystkich trzydziestu jeden członków Komisji Ligi, wysłałem list do każdego z nich, dzwoniłem lub kontaktowałem się osobiście po to, by wytłumaczyć sytuację i zapytać o wycofanie grzywny”. Co więcej, nieformalny i przypadkowo związany kontakt z prezydentem Czeskiego Związku Piłki Nożnej umożliwił znalezienie rozwiązania problemu wynikającego z istnienia trzech klubów Bohemians.

Funkcjonujące sieci kontaktów są podtrzymywane dzięki względnej otwartości wobec członków. Poświadczą to obserwacja członka DFB, który był wcześniej pracownikiem klubu: „Choć istnieją kwestie, które są związane tajemnicą handlową, otwartość jest całkiem duża. Sytuacja zarządu klubu nie jest łatwa. Mieliśmy kilka spraw w sądzie, niektóre informacje mogły być wykorzystane w zły sposób... Generalnie, sytuacja Bohemians jest dość trudna i kompleksowa”. Dynamikę sytuacji dokumentują także słowa z oświadczenia zarządu DFB: „Z wielu stron da się odczuć intensywną presję, w szczególności na zarząd klubu, który ma tańczyć tak, jak zagrają ci u steru. Istnieje ryzyko, że stracimy szansę na rozwiązanie kwestii stadionu w polityczny sposób – to może być aluzja, o której nie powinno się głębiej dyskutować w tym miejscu” (Bofor 2014e). Jak wynika z kilku wywiadów, aspekt komunikacyjny jest decydujący w utrzymaniu sieci społecznych oraz relacji zaufania, pomimo wrażliwej natury niektórych informacji, które muszą być przekazane, by utrzymać życzliwość fanów.

Źródła legitymizacji

Legitymizacja organizacji jest oparta na jej zdolności przyciągania środków i ratowaniu klubu oraz jest spójna z takimi wymiarami jak: publiczne rozpoznanie zaangażowania kibiców, wsparcie sportowych i kulturalnych celebrytów, zaangażowanie

zowanie władz eksperckich i politycznych oraz dyskurs związany z pasją, zasadami moralnymi i tradycją.

Po pierwsze, podstawowe źródło legitymizacji nawiązuje do faktu uratowania przez kibiców klubu i zażegnania niebezpieczeństwa jego zniknięcia. Po drugie, żywotna rola fanów w ratowaniu klubu została oficjalnie rozpoznana. Uznanie zaangażowania kibiców przyczyniło się do stworzenia pozytywnego publicznego obrazu nie tylko DFB i kibiców Bohemians, ale również klubu samego w sobie. Niektóre z nagród przyznane kibicom są przywoływane w oficjalnej prezentacji klubu (informacja pochodząca z wymiany wiadomości e-mail, kwiecień 2014). Kibice Bohemians zdobyli wyróżnienie „Najlepsi kibice sezonu 2007/2008” ufundowane przez krajową rozgłośnię radiową Český rozhlas Radiožurnál. Co więcej, Czeski Komitet Olimpijski nagrodił fanów „Nagrodą Fair Play Klub” za ich wkład w uratowanie Bohemians Praga. W 2008 roku Antonín Panenka otrzymał medal za zasługi przez ówczesnego prezydenta Czech z okazji dziewięćdziesięciolecia utworzenia Czechosłowacji. Antonín Panenka jest jednym z członków DFB, a swój udział w ratowaniu Bohemians określa jako „moralne zobowiązanie” (Eichler 2012).

Przykład Antonina Panenki przywołuje trzeci wymiar legitymizacji fanowskiego zaangażowania, które bazuje na publicznym wsparciu, a nawet konkretnym zaangażowaniu piłkarskich i kulturalnych celebrytów. Włączenie osobistości z wysokim poziomem kulturalnej reputacji wzmocniło rozpoznawalność ruchu i jego kampanii oraz pomogło przyciągnąć większą publiczność. Nieprzypadkowo honorowe członkostwo w kibicowskim truście przypisano znanemu czeskiemu aktorowi Ivanowi Trojanowi. Kampania związana ze stadionem Ďolíček była również wspierana przez byłego piłkarza Bohemians, Karola Dobiáša, oraz zawodników innych czeskich klubów, np. Petra Čecha czy Vladimíra Šmicera.

Kolejna kwestia to wzmocnienie wiarygodności kibicowskiego trustu przez władze polityczne i ekspertów. Senator Jiří Dienstbier i były komentator telewizyjny, Lukáš Příbyl (który w późniejszym czasie stał się dyrektorem klubu), przyczynili się do wzmocnienia legitymizacji DFB wewnątrz środowiska fanów dzięki swym ekspertyzom, a ich zaangażowanie pomogło przewyciężyć początkową nieufność¹³.

Dyskurs o moralnej własności, autentyczności i pasji działa jako kolejny czynnik legitymizujący zaangażowanie i mobilizację kibiców. Jak wyjaśnia Antonín Panenka, chociaż spora liczba osób obiecywała wyciągnięcie klubu z kłopotów, on traktuje priorytetowo zaangażowanie kibiców od samego początku: „Poznałem wielu kibiców. To ludzie, którzy naprawdę dbają o Bohemians, którzy chodzą oglądać mecze, podjęli się ratowania i w porównaniu do innych zrobili to z czystym sumieniem” (Eichler 2012). Fan Slavii Praga przedstawia swoją opinię w odniesieniu do stadionu Ďolíček w następujący sposób: „Wszystkim rządzi biz-

¹³ Niektórzy z członków zarządu początkowo utrzymywali swoje członkostwo w ukryciu, ponieważ ich zaangażowanie w sprawy Bohemians mogło wpłynąć na ich kariery lub polityczne czy zawodowe interesy.

nes, kompanie, ludzie, którzy mają pieniądze. Ale co z tradycją i moralnymi wartościami związanymi z miejscami, w których grają kluby? Chociaż jest obopólna rywalizacja między klubami, czasem nawet uraza, w tych czasach trzymamy się razem” (Ispport.cz 2010). Moralny dyskurs, który otacza sentyment na temat stadionu rozciąga się ponad zaangażowanie fanów. Emocjonalny aspekt rezonuje w politycznych dyskursach, które „machają kangurem” (Mádl 2014), co dobrze oddaje wypowiedź wcześniejszego Przewodniczącego Rady dzielnicy Praga 10, Milana Rihčtera, który postrzega Bohemians jako „srebrną rodzinę Pragi 10” (Kacerovska 2011).

Podsumowanie

Chociaż kibice Bohemians Praga 1905 nie mają ambicji do zdobycia formalnie uznanego głosu w procesie decyzyjnym, a w Czeskiej republice nie ma instytucjonalnej ramy wspierającej jakąkolwiek formę zaangażowania kibiców, DFB pozostaje ważnym aktorem związanym ze sprawą stadionu i zarządzaniem klubem. Dzieje się to nie tylko wskutek zaangażowania kibiców w zarządzie, ale również przez nieformalne interakcje w codziennym życiu. Relacja między kibicami i klubem może być rozumiana w kategoriach komplementarności, a zgodnie z różnymi narracjami prawie dziesięcioletnia historia DFB zawiera nie tylko sytuacje kolaboracji, ale i okazjonalnych napięć. Te ostatnie są jednakże rozważane jako relatywnie rzadkie. Jak puentuje jeden z członków zarządu: „Jesteśmy postrzegani przez klub jako partner, nie jako jego wróg czy krytyk”.

Szczególny przypadek DFP można zrozumieć dzięki metaforze ameby i jej zdolności dostosowania się do środowiska zewnętrznego przez zmianę kształtu. Ta przenośnia stoi w sprzeczności z tradycyjnym rozumieniem kibicowskiego trustu jako odseparowanego bytu ustanowionego obok normatywnego, legalnego modelu zarządzania. Kontakt trustu z zewnętrznymi aktorami jest często niejednoznaczny, trudno wyznaczyć jasne granice między DFB a klubem. Amebiczna natura kibicowskiej organizacji charakteryzuje się zdolnością do rozszerzania swego zaangażowania pomiędzy zarządem klubu, krajowymi władzami piłkarskimi, polityką, mediami i zdywersyfikowaną bazą kibiców. Trust zabezpieczony jest przez zewnętrzne i wewnętrzne sieci relacji, które umożliwiają dostęp do udziałowców czy różnych informacji. Różne źródła legitymizacji opisane wcześniej wyposażają DFB w niezbędne pole społecznego uznania; zdolność do współpracy z najróżniejszymi aktorami oraz prowadzenie subtelnej dyplomacji w odmiennych kontekstach jest kluczowe do zrozumienia wpływu DFB.

Żywotna rola kibiców w finansowym odrodzeniu klubu promuje również kulturę finansowej stabilności. Fani korzystają w pewnej mierze z uznania w oczach klubu, daje to im określoną pozycję w konstruktywnej krytyce wobec niektórych kwestii. Jednocześnie rola DFB jest komplementarna dla klubu. Odnosi się to zarówno do kwestii administracyjnych, inicjatyw marketingowych, jak i tzw.

miękkich kompetencji. Trust przyczynia się do rozwoju atmosfery wspólnotowej wokół klubu (aczkolwiek niekoniecznie można użyć terminu „wspólnota”), angażuje się w lobbing, prowadzenie kampanii i politykę, w szczególności odnośnie do sprawy stadionu Ďolíček.

Podczas gdy kibice promują sprawę stadionu przez ruch polityczny „Desítka pro domáci” (DPD), zarząd klubu jest raczej rozważny w publicznym wspieraniu kibicowskiej inicjatywy. Ta dwuznaczność jest symbiotycznie użyteczna dla obu stron. Z jednej bowiem strony DFB artykułuje symboliczne i emocjonalne przywiązanie dzięki niekonwencjonalnym kampaniom, które w innym przypadku pozostałyby marginalizowane i nie byłyby wspierane przez klub. Przez krytykowanie politycznej instrumentalizacji sprawy stadionu oraz podkreślanie pasji, emocji i tradycyjnych korzeni, kibice jako „autentyczni” obrońcy wzmacniają moralną i symboliczną wartość kampanii. Z drugiej strony zarząd klubu utrzymuje związki z innymi politycznymi sojusznikami, przeciwnikami DPD. Władze klubu wykorzystują także unikatywne zaangażowanie fanów dla promocji klubu. Podsumowując, kibice grają swoją grę, wspierają otwarcie ruch DPD, mobilizują tłumy, organizują demonstracje oraz nasycają temat tradycyjnym i moralnym dyskursem, który jest widoczny i atrakcyjny dla mediów. Poza tym zarząd klubu skupia siły na promowaniu interesów komunikowanych przez fanów poprzez inne, bardziej konwencjonalne sposoby negocjacji z rządem czy polityczną reprezentacją innych partii.

Pomimo nieustannego odwoływania się do zaangażowania, autentyczności i moralnych wartości, polityczna aktywność DFB ma pewne etyczne implikacje. Aby osiągnąć cele, ryzykuje przyjęcie praktyk politycznych, które ten ruch krytykuje. Szczegółowo rzecz ujmując, chociaż w interesie innych partii jest promowanie sprawy popularnego stadionu, oczekują one w zamian poparcia od DPD w innych, czasami publicznie kontestowanych, kwestiach. Dobrze to obrazują słowa członka DFB, który nie popiera tego trustu: „DPD zagłosowałoby na każdego, kto spełniłby ich najważniejsze życzenie. Powiedziałem, że to jest prostytutująca się partia. Jeśli wydarzyłby się polityczny przewrót i jakaś zmiana, to, moim zdaniem, oni poszliby nawet z obecną opozycją, jeśli tylko obiecałyby im to samo”. Skupiając się głównie na celach związanych ze sportem – które łączą się z politycznym programem ruchu – DPD ryzykuje, chociaż nie działa bezpośrednio przeciwko lokalnej społeczności, której ruch bez wątpienia chce się przysłużyć. Szef DPD wyjaśniał w rozmowie z mainstreamowym czeskim dziennikiem, dlaczego ruch nie wspiera bezpośredniego zakupu stadionu Ďolíček i faworyzuje jego wymianę na nieruchomość nieopodal stadionu: „Alternatywa dla bezpośredniego nabycia była na stole dwa lata temu, lecz została odrzucona przez właściciela stadionu. To był najlepszy sposób, ale musieliśmy poszukać innego rozwiązania” (Šedivý & Bureš 2014). Pojęcie „najlepszy sposób” implikuje relatywny charakter tego, czym jest bycie „najlepszym”, a co jest wspierane przez ruch DPD.

Pomimo politycznego zaangażowania DPD, trust kibicowski kieruje się przede wszystkim interesem, a nie ideologią. Raczej trudno analizować go z perspektywy ekonomii politycznej, w której oryginalna ideologiczna natura trustów lub

ich normatywnie oceniany potencjał jest postrzegany przez pryzmat opozycji dla utowarowienia piłki nożnej (np. Kennedy D., Kennedy P. 2007; Kennedy 2012). Chociaż kibice Bohemians Praga 1905 wyrażają swoje niezadowolenie z biznesowych układów, które podkopują moralne wartości i tradycje, nie dotyczy to ideologicznej krytyki kontestującej neoliberalne zasady współczesnych społeczeństw. Wprawdzie kibice praskiego klubu przypominają niektóre grupy ultras, stosujące ramę ideologiczną w swych inicjatywach i perspektywie (Šešín 2013), jednak DFB używa dyskursu wartości moralnych i autentyczności w celu promowania jednej sprawy – stadionu Ďolíček.

Trust reprezentuje przykład zaangażowania kibiców opartego na kreatywności i kompetencjach czeskich fanów, rozwijającego się we względnym odizolowaniu od wyłaniających się ostatnio transnarodowych sieciach kibicowskich w Europie. Specyfika Czech, szczególnie kontekst bycia post-socjalistycznym krajem, może być rozumiana jako strukturalna dominanta stymulująca wkład fanów w zarządzanie klubu, jak i kształtująca naturę tego zaangażowania. Zaangażowanie to pojawia się jako odpowiedź na ekonomiczne problemy powstałe w klubie z tradycjami, jakim jest Bohemians Praga. Te problemy mogą być tłumaczone efektem ubocznym procesu transformacji post-socjalistycznej, legalną i ekonomiczną niepewnością, która kształtowała różne społeczne sfery, w tym sport (Duke 2011, Numerato 2009), co na poziomie klubów piłkarskich obserwuje się także w Polsce (Kossakowski 2014). Pozytywny rezonans zaangażowania trustu kibiców Bohemians ułatwiła pół-peryferyjna kultura futbolu w Czechach razem ze znikomą presją czynników komercyjnych.

Wzrastające zaangażowanie transnarodowych organizacji kibicowskich, takich jak Supporters Direct Europe, wspieranych przez instytucje europejskie i związki piłkarskie, sugeruje, że kwestia roli kibiców w strukturach własności będzie zyskiwała na znaczeniu w różnych narodowych kontekstach. Europejska sieć bez wątpienia przyczyni się do międzynarodowego przepływu doświadczeń, informacji i kompetencji oraz do zwiększenia krytycyzmu i świadomości poszczególnych grup kibiców w odniesieniu do aspektów zarządzania piłką nożną. Przyszłe badania kibiców piłkarskich powinny rozważyć zwiększający się poziom aktywizmu i obywatelskiego zaangażowania fanów, którzy jeszcze do niedawna byli postrzegani przez pryzmat chuligaństwa czy konsumeryzmu (Williams 2013), oraz porównawczo zbadać implikacje tego rozwoju dla relacji pomiędzy kibicami a klubami w zakresie wpływu kibiców na zarządzanie w odmiennych piłkarskich kulturach.

Przełożył: Radosław Kossakowski

Literatura

- Barber G., Williams J., 2002, *Fan 'power' and democracy in football*, Leicester: Sir Norman Chester Centre for Football Research.
- Bofor.cz., b.r., *Historie Bohemians*, <http://www.bofor.cz/historie-bohemians/> (dostřp: 12.12.2014).
- Bofor.cz., 2014a, *Mřm klokanřm!*, <http://www.bofor.cz/historie-bohemians/> (dostřp: 12.09.2014).
- Bofor.cz., 2014b, *CTY prodalo svřj podřl v Bohemians Real*, <http://www.bofor.cz/news/cty-prodalo-svuj-podil-v-bohemians-real/> (dostřp: 1.06.2015).
- Bofor.cz., 2014c, *Jřř rok prřspřvřme klubu prostřednictvřm Bednyho bedny*, <http://www.bofor.cz/news/jiz-rok-prispivame-klubu-prostrednictvim-bednyho-bedny/> (dostřp: 1.04.2014).
- Bofor.cz., 2014d, *Zprřva z jednřnř predstavenstva DFB – ludvovo psanřckř – 25.9.2014*, <http://www.bofor.cz/news/zprava-z-jednani-predstavenstva-dfb-ludvovo-psanicko-25-9-2014/> (dostřp: 26.09.2014).
- Bofor.cz., 2014e, *Shrnutř setkřnř „pod pergolou” k řolřckř*, <http://www.bofor.cz/news/shrnuti-setkani-pod-pergolou-k-dolicku/> (dostřp: 1.04.2014).
- Brown A., 2007, 'Not for sale'? *The destruction and reformation of football communities in the Glazer takeover of Manchester United*, Soccer & Society, no. 4.
- Burnham A., 2000, *Time for change: Supporters direct*, Soccer & Society, no. 3.
- Cleland J., 2010, *From passive to active: the changing relationship between supporters and football clubs*, Soccer & Society, no. 5.
- Cleland J., Dixon K., 2015, 'Black and whiter's': *the relative powerlessness of 'active' supporter organization mobility at English Premier League football clubs*, Soccer & Society, no. 4.
- Culture, Media and Sport Committee, UK Parliament, 2011, *Football Governance. Seventh Report of Session 2010–2012*, London: The Stationary Office.
- řTK, 2012, *Vřkonnř vřbor FAřR zrusřl řlenstvř Drnovicřm a FC Bohemians Praha*, <http://isport.ble.sk.cz/clanek/fotbal/121940/vykonnny-vybor-facr-zrusil-clenstvi-drnovicim-a-fc-bohemians-praha.html> (dostřp: 12.10.2014).
- Duke V., 2011, *From Bohemian Rhapsody to a New World: The Organisation of Football in the Czech Republic* [w:] H. Gammelsřter, B. Senaux (eds.), *The Organisation and Governance of Top Football Across Europe: An Institutional Perspective*, London: Routledge.
- Eichler P., 2012, *Antonřn Panenka. Zachrřnit Bohemku byla moje morřlnř povinnost*, <http://www.galerie-ne.cz/profilu/detail/id/45/antonin-panenka-zachranit-bohemku-byla-moje-moralni-povinnost> (dostřp: 12.10.2014).
- Hamil S. i in., 2000, *Recent developments in football ownership*, Soccer & Society, no. 3.
- Hrřbek L., 2012, *Přřřtř zastřvka Bohemians. Fanouřci si vydupali přřjmenovřnř Obloukovř*, http://www.metro.cz/pristi-zastavka-bohemians-fanousci-si-vydupali-prejmenovani-obloukove-1a1-co-se-deje.aspx?c=A120330_174601_co-se-deje_rab (dostřp: 12.10.2014).
- Isport.cz., 2010, *Slřvřsta: S Bohemkou v Edenu? Radři na Strahovř*, <http://isport.ble.sk.cz/clanek/fotbal-gambrinus-liga-rocnik-09-10/90015/slavista-s-bohemkou-v-edenu-radsi-na-strahove.html> (dostřp: 12.10.2014).

- Kacerovská S., 2011, *Bohemka se nejspíš vrátí zpátky do Ďolíčku*, http://prazsky.denik.cz/zpravy_region/bohemka-se-nejspis-vrati-zpatky-do-dolicku20111213.html# (dostup: 12.10.2014).
- Kelly K., Lewis R., Mortimer T., 2012, *In Football We Trust?*, International Journal of Business and Social Science, no. 3.
- Kennedy D., Kennedy P., 2007, *Preserving and Extending the Commodification of Football Supporter Relations: a Cultural Economy of Supporters Direct*, Sociological Research Online, no. 1, <http://www.socresonline.org.uk/12/1/kennedy.html> (dostup: 12.10.2014).
- Kennedy P., 2012, *Supporters Direct and supporters' governance of football: a model for Europe?*, Soccer & Society, no. 3.
- Kossakowski R., 2014, *From the bottom to the Premiership: The significance of supporters' movement in the governance of football clubs in Poland*, FREE research conference on Governance on 24–25 October 2014, <http://www.free-project.eu/documents-free/Working%20Papers/Kossakowski%20The%20significance%20of%20supporters%20movement%20in%20the%20governance%20of%20football%20clubs%20in%20Poland.pdf> (dostup: 22.05.2015).
- Lomax B., 2000, *Democracy and fandom: Developing a supporters' trust at Northampton town FC*, Soccer & Society, no. 1.
- Mádl L., 2012, *Válčí o Bohemku. Teď ale spolu napíší: Schalke, zaplat!*, <http://sport.aktualne.cz/valci-o-bohemku-ted-ale-spolu-napisi-schalke-zaplat/r~i:article:739746/> (dostup: 12.10.2014).
- Mádl L., 2014, *Vrtěti klokanem*, <http://archiv.ihned.cz/c1-62801590-vrteti-klokanem> (dostup: 15.09.2014).
- Malcolm D., 2000, *Football business and football communities in the twenty-first century*, Soccer & Society, no. 3.
- Martin P., 2007, *Football, Community and Cooperation: A Critical Analysis of Supporter Trusts in England*, Soccer & Society, no. 4.
- Millward P., 2012, *Reclaiming the Kop? Analysing Liverpool Supporters' 21st Century Mobilizations*, Sociology, no. 4.
- Nash R., 2001, *English Football Fan Groups in the 1990s: Class, Representation and Fan Power*, Soccer & Society, no. 1.
- Numerato D., 2009, *Revisiting Weber's Concept of Disenchantment: an examination of the re-enchantment with sailing in the post-communist Czech Republic*, Sociology, no. 3.
- Pivoda A., 2007, *Bohemka milovaná a znovuzrozená*, Praha: Sdružení MAC.
- Supporters Direct Europe, 2009, *What is the Feasibility of a Supporters Direct Europe?*, London: Supporters Direct.
- Supporters Direct Europe, 2012, *The Heart of the Game: Why Supporters are Vital to Improving Football Governance?*, London: Supporters Direct.
- Šedivý P., Bureš V., 2014, *Spor o Ďolíček. Magistrát a Praha 10 se vzájemně obviňují ze lží*, http://fotbal.idnes.cz/spor-prahy-10-a-magistratu-o-fotbalovy-stadion-dolicek-pdk-/fotbal.aspx?c=A140918_150039_fotbal_pes (dostup: 18.09.2014).
- Šešín P., 2013, *Etnografická studie radikální scény Bohemians 1905*. Unpublished undergraduate thesis, Prague, Faculty of Humanities, Charles University in Prague.
- Virtuální Ďolíček, 2014, *Seznam členů Družstva fanoušků Bohemians*, <http://www.bohemians.cz/DFB/Members.aspx> (dostup: 12.10.2014).

-
- Welford J., García B., Smith B., 2015, *A 'healthy' future? Supporters' perceptions of the current state of English football*, *Soccer & Society*, no. 2–3.
- Williams J., 2013, *Consumers, Hooligans and Activists* [w:] R. Steen, J. Novick, H. Richards (eds.), *The Cambridge Companion to Football*, Cambridge: Cambridge University Press.